

dr. J. Bouwer

Van de kaart naar het gebied

Het domein van de geestelijke zorgverlening

ER

ORATIES
24

Van de kaart naar het gebied

Het domein van de geestelijke zorgverlening

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar inzake Geestelijke verzorging in zorginstellingen vanwege de Stichting Deo Volente aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken te Kampen op 20 juni 2003 door

dr. J. Bouwer

Kamper Oraties 24

© 2003 Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland,
Kampen

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Bouwer, dr. J.

Van de kaart naar het gebied. Het domein van de geestelijke zorgverlening - Kampen, ThU -
Kampen, - (Kamper Oraties 24)

Inaugurele rede, Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken te Kampen

ISBN 90-73954-64-9

NUGI 631

Trefw.: theologie

Omslag: Hendriks - Kampen

Mijnheer de president-curator van deze universiteit,
Mijnheer de voorzitter van het rectorium,
Mijnheer de rector,
Dames en heren,

De professionalisering van het beroep 'geestelijk zorgverlener' in de context van de Nederlandse gezondheidszorg heeft met de recente presentatie van een nieuwe beroepsstandaard met beroepscode en concept registratiesysteem door de Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen een belangrijke mijlpaal bereikt.¹ Deze ontwikkeling loopt parallel met een aantal andere ontwikkelingen, waarvan ik er een paar wil noemen. Zo is er een goede integratie ontstaan van het vak in instellingen van de gezondheidszorg en de daaraan gelieerde organisatorische inbedding en financiële waardering. De geestelijke zorgverlening heeft daarnaast een plaats verworven in de wetgeving². Minstens zo belangrijk is de uitzonderlijk hoge waarde die blijkens onderzoek van het Trimbos-instituut door afnemers van deze vorm van zorg eraan wordt toegekend.³ Tenslotte hebben de ontwikkelingen op het gebied van beroepsopleidingen aan diverse universiteiten – de reden waarom ik vandaag hier sta – er samen met de beroepsstandaard ertoe bijgedragen dat dit beroep de status van een heuse professie heeft gekregen.⁴

De definitie van geestelijke zorgverlening is dan ook aangepast aan de ontwikkelingen die zich in de gezondheidszorg, de samenleving en derhalve ook in dit vak hebben voltrokken. Geestelijke zorgverlening in en vanuit zorginstellingen wordt gedefinieerd als 'de professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving aan hun bestaan, vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging en de professionele advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming'.⁵

Deze definitie vormt het uitgangspunt van het thema waarover ik met u vanmiddag wil nadenken. Ik wil namelijk reflecteren op de vraag naar het domein en formele object van de geestelijke zorgverlening. Hiermee wordt bedoeld de vraag naar het eigene of specifieke gebied waartoe deze discipline zich verhoudt en het formele doel die deze vorm van begeleiding nastreeft. Ik wil deze keuze als volgt toelichten:

De definitie van geestelijke zorgverlening is tweeledig. Ten eerste wordt het aangeduid met de woorden 'begeleiding en hulpverlening bij zingeving aan het bestaan' onder toevoeging van 'vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging'.⁶ Hierin is het begrip 'zingeving' het in het oog springende punt. Dit aspect verwijst naar het formele object van de geestelijke zorgverlening. Ten tweede wordt verwezen naar 'professionele advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorg en beleid'.⁷ Ik wil me in deze rede beperken tot het domein van de geestelijke zorgverlening gerelateerd aan de begeleiding van mensen, omdat daar reeds genoeg vragen over te stellen zijn. Het tweede element van de definitie, de levensbeschouwelijke en ethische advisering in algemene zin laat ik dus terzijde.

Welke zijn dan die vragen die bij de definitie te stellen zijn? In de Beroepsstandaard staat dat zingeving zich afspeelt op rationeel, emotioneel, spiritueel en gedragsniveau, maar de fundamentele onderbouwing ervan wordt niet geëxpliciteerd.⁸ Omdat ook andere beroepen in de gezondheidszorg zich onder de noemer van professionalisering bezig houden met zingeving in de zorg aan patiënten, cliënten of bewoners, en zelfs hun taken, posities en rollen in dit licht heroverwegen, worden de onderbouwing en afbakening van de diverse aspecten van zingeving voor de geestelijk zorgverlener niet alleen actueel, maar zelfs noodzakelijk. Want in de verplegingswetenschappen wordt onderzoek gedaan naar zingeving onder de noemer van 'de verpleegkundige interventie spirituele zorg'.⁹ En in de psychotherapie neemt de belangstelling voor zingeving, spiritualiteit, levensbeschouwing en religie toe. Aandacht voor de zingevingproblematiek van de cliënt wordt zelfs als therapeutische doelstelling geponeerd.¹⁰ De Groot concludeert op basis van een sociologische analyse dat de psychotherapie zichzelf meer en meer als heilsleer profileert en hij verwacht dat de nu nog eigen bedrijfjes van de therapeuten zich in de toekomst zullen opheffen ten gunste van een nieuwe clerus.¹¹

Deze ontwikkelingen worden gecompleteerd door de conceptuele onduidelijkheid over het specifieke domein van genoemde disciplines. Ik beperk me ter illustratie tot de geestelijke zorgverlening en de psychologie, omdat de conceptuele verwarring hier op zijn grootst is. Op basis van de Beroepsstandaard zou men het domein van de geestelijke zorgverlening met het begrip 'geest' kunnen aanduiden. Men spreekt immers over geestelijke zorg. Maar binnen de geestelijke zorgverlening zijn er mensen die een voorkeur hebben voor het begrip 'ziel'.¹² Het wordt nog onduidelijker als men de conceptualisering van het domein

van de psychologie onder de loep neemt. De begrippen geest, ziel, zelf, ego, het ik, identiteit, bewustzijn, het onbewuste, psyche, of in het Engels 'mind, psyche, soul' passeren de revue. Voor de ene wetenschapper is 'geest' synoniem met 'zelf' of 'psyche', oftewel de aanduiding voor het mentale domein van de mens.¹³ Voor een ander is ziel de mogelijkheid om op bewuste wijze de ervaring van de geest te grijpen¹⁴, voor nog een ander is ziel gelijk aan geest¹⁵ en voor weer een ander drukt ziel, oftewel 'soul' zin en betekenis uit.¹⁶ Ten slotte spreekt men over geestelijke gezondheidszorg, maar verwijst daarmee vooral naar de hulpverlening aan mensen met psychische problemen.

Waar hebben we het nu over als we het domein van de geestelijke zorgverlening in verband brengen met het begrip 'geest' en het formele object in verband met 'zingeving'? Nader geformuleerd: Wat zijn de pijlers waarop het domein en het daaraan gelieerde object rusten? En hoe is dit te onderscheiden van andere disciplines – met name de psychologie?

Ik wil u uitnodigen om met mij de resterende 40 minuten door dit mijnenveld van begrippen, definities en visies heen te trekken in de hoop hier een beeld van te krijgen en het eindpunt wel heelhuids te bereiken! Voor u is er wel één positief vooruitzicht: aan het eindpunt wacht de receptie! En zoals u weet: dit is altijd een goede zaak voor de geest. Of is het wellicht de ziel? We betreden dit terrein met een belangrijk wapen op zak: de wijsgerig antropologische benaderingswijze van de werkelijkheid. Deze benaderingswijze hangt samen met de pluriformiteit op het gebied van levensbeschouwing en religie in de moderne samenleving en daarmee ook in de gezondheidszorg.¹⁷ De wijsgerige antropologie heeft de taak om niet alleen de biologische, psychologische en cultuurwetenschappelijke gezichtspunten in één mensvisie te integreren, maar ook om de grondbegrippen te onderscheiden waar de menswetenschappen van uitgaan.¹⁸ We starten onze tocht met het exploreren van de ontologische vraag naar het 'wat' van de mens. Daarbij zoeken we naar de fundering van de mens als geest. Vervolgens nemen we de fenomenologische vraag naar het 'hoe' van de mens onder de loep. Daarbij zoeken we naar de wijze waarop de geest zich manifesteert. Daarna hoop ik bij wijze van samenvatting in staat te zijn het domein en formele object van de geestelijke zorgverlening af te kunnen bakenen. Ik sluit af met een conclusie over de gevolgde weg, waarin ook gezocht wordt naar de mogelijke implicaties van het gezegde voor het vak, maar eventueel ook voor de theologiebeoefening.

1. Het 'wat' van de mens

Het poneren van geest als domein van de geestelijke zorgverlening veronderstelt de ontologische vraag naar wie of wat de mens is. Er zijn in de geschiedenis diverse pogingen ondernomen om het 'wat' van de mens te definiëren. Is de mens nu lichaam en ziel, of lichaam en geest, lichaam, ziel én geest of heeft de mens een lichaam, ziel en of geest en hoe verhouden deze aanduidingen zich tot elkaar? Voor het doel van deze rede zal ik trachten om uit de veelheid van informatie en verschillende posities vanuit de filosofie, theologie, psychologie en biologie slechts de brede lijnen thematisch te schetsen. Als aanduiding van het niet-materiële aspect van de mens hanteer ik de begrippen ziel en geest voorlopig als uitwisselbaar. Uit de literatuur tekenen er zich ruwweg twee grote lijnen af, namelijk die van het dualisme en het monisme. Ik zal trachten om de belangrijkste exponenten die onder deze twee noemers te identificeren zijn in het kort in kaart te brengen in de hoop dat het gebied van de geestelijke zorgverlening uiteindelijk adequaat af te bakenen is. Het spreekt voor zich dat er van volledigheid geen sprake kan zijn.

1.1 Het dualisme

Het dualisme gaat ervan uit dat geest en lichaam verschillend van elkaar zijn, waarbij het fysieke lichaam, of materie, onderworpen is aan natuurkundige wetten en de geest niet.¹⁹ Empirische fenomenen worden tegenover transcendentale noumena gesteld als zelfstandige grootheden. Men kan onderscheid maken tussen het zogenaamde radicale dualisme en een meer holistisch dualisme.²⁰

Het *radicale dualisme*, aan de ene kant van het spectrum, vinden we in de filosofie terug bij bijvoorbeeld de Pre-socratici, Plato, Hume en Kant en in de theologie bij bijvoorbeeld Tertullianus, Origines, Hieronymus en Augustinus²¹. Zo meende Plato, bijvoorbeeld, dat wat we werkelijk zijn, onze ziel is die na onze dood blijft voortleven. Ziel en lichaam zijn dus verschillende substanties waarbij de ziel bestaat uit de rationele functie, de morele moed en de lusten. Slechts de rationele functie van de ziel is onsterfelijk.²² Onder de theologen was het Augustinus die in een gemodificeerde Platoonse visie gesteld heeft dat de mens een niet eeuwige, maar wel onsterfelijke ziel is die een sterfelijk lichaam gebruikt

- waar het overigens niet gevangen in zit.²³ De relatie van de ziel tot het lichaam is analogisch aan de relatie van een ambachtsman tot zijn instrumenten.²⁴

Het *holistische dualisme*, aan de andere kant, handhaaft nog steeds de begrippen ziel en lichaam als zelfstandige entiteiten of afzonderlijke delen waaruit de mens bestaat, maar geeft aan dat die delen gerelateerd moeten worden aan het geheel, dat als een eenheid functioneert. Als bekend voorbeeld kan hier de filosoof Descartes genoemd worden. Hij poneert dat het lichaam (door onze zintuigen) informatie over de wereld aan onze geest doorgeeft en dat deze daarop van de rede gebruik maakt om te bezien welke actie ondernomen moet worden. De geest geeft het lichaam vervolgens instructies om die dan uit te voeren. Anders gezegd: de geest is niet identiek met het brein, maar een aparte substantie die met de hersenen interacteert. Deze theorie wordt dan ook het *interactionisme* genoemd.²⁵

Het dualisme wordt vandaag de dag nog steeds weerspiegeld in de wijze waarop er in de omgangstaal, geloofstaal én in de leer van vele religies over ziel en lichaam gesproken wordt. Bijvoorbeeld: 'Als ik ziek ben, ben ik mijn ziel een beetje kwijt'. 'Zonder hem zijn wij een lichaam zonder ziel'. 'Als ik doodga, gaat mijn ziel naar God'. 'Na de dood leeft mijn ziel verder in het rijk der doden of komt het weer terug in een ander lichaam'. 'Dat niet alleen mijn ziel na dit leven terstond tot Christus opgenomen zal worden, maar dat ook mijn lichaam weer met mijn ziel verenigd zal worden.'²⁶

1.2 Het monisme

Het monisme, anders dan het dualisme, stelt dat geest en lichaam identiek zijn. Er bestaat slechts één substantie, namelijk óf materie of lichaam, óf geest. Ook hier kunnen twee visies worden onderscheiden, namelijk het idealisme en het materialisme.

Het *idealisme* ontkent het bestaan van het fysieke in die zin dat slechts de geest als echt wordt gezien.²⁷ Belangrijke exponenten zijn Berkeley en Bergson wier standpunt ook spiritualisme genoemd wordt. Volgens hen is de hele werkelijkheid wezenlijk spiritueel, maar wel in materiële zin uitgedrukt.²⁸ Hoewel er geen eenduidigheid bestaat over de vraag of iemand als Aristoteles geplaatst moet worden onder het kopje dualisme of monisme, lijkt men hem op basis van het primaat dat hij geeft aan de ziel als vorm in

relatie tot het lichaam als materie overwegend bij het monisme onder te brengen. Aristoteles vindt dat lichaam en ziel twee aspecten zijn van dezelfde onderliggende substantie waarbij de ziel een rangschikking is van stoffelijke aard waaruit het lichaam is opgebouwd. De ziel is het levensprincipe dat de eigenschappen van planten, dieren en mensen bepalen.²⁹ De implicatie hiervan is dat de ziel sterfelijk is, omdat de ziel dankzij het lichaam concrete ziel is.³⁰ De theoloog Van Aquino neemt van Aristoteles zowel zijn metafysica als zijn concept van de ziel over en integreert ze in zijn systeem. Een belangrijk verschil is dat bij Van Aquino de ziel onvergankelijk is op basis van het argument dat de rede het verlangen naar oneindigheid onderbouwt.³¹ Op de problemen die zijn positie oproept, bijvoorbeeld over het geloof in de opstanding in relatie tot het voortbestaan van de ziel, ga ik hier niet in.³²

Ik haast me het *materialisme*, als exponent van het monisme onder de loep te nemen. Vele filosofen, psychologen en biologen zijn ervan overtuigd dat de enige substantie die bestaat het materiële of fysieke is. Dit standpunt voert momenteel de boventoon in het denken over de aard van de mens. De mens wordt gezien als een fysiek organisme wiens emotionele, morele, levensbeschouwelijke en religieuze ervaringen uiteindelijk door de natuurwetenschappen, meer specifiek, de neurowetenschappen, verklaard zullen worden. De philosophy of mind zoals we die nu kennen vloeit voort uit het behaviorisme met zijn onverbiddelijke afwijzing van het cartesiaanse dualisme.³³ Het behaviorisme wijst het concept geest eenvoudigweg af en stelt dat wetenschappelijk gezien, slechts gedrag geobserveerd kan worden. Geest is identiek aan gedrag. Tegenover het behaviorisme ontwikkelde zich de identiteitstheorie waarin geest en hersenen gelijk gesteld worden. De geest is het brein en het brein de geest.³⁴ Mentale fenomenen zijn verschijnselen in het lichaam, in het bijzonder het hoofd van de mens.

De meest reductieve variant van het materialisme, ook fysicalisme genoemd, treffen we onder andere aan bij de neurobioloog en directeur van het Nederlandse Herseninstituut, Prof.dr. Dick Swaab. Hij argumenteert op basis van zijn onderzoek dat de mens zijn hersenen is. De rest van het lichaam dient slechts om de hersenen te voeden, voort te bewegen en nieuwe hersenen te maken door middel van de voortplanting.³⁵ De hersenen wegen 1500 gram, bevatten 100 miljard neuronen, 200 miljard gliacellen en ten minste duizend maal zoveel synapsen en worden gezien als een zelforganiserend systeem dat onder invloed van allerlei ervaringen voortdurend verandert, maar immer bezig zijn en reageren voordat wij ons van een specifieke handeling of reactie bewust zijn.³⁶ Bewustzijn

volgt dus op prikkels van de hersenen. Volgens Swaab is het product van de functie en interactie van al die miljarden zenuwcellen onze geest. Geest of bewustzijn brengt dus niets teweeg, maar is zelf product van het functioneren van de hersenen en verdwijnt dus als de hersenen niet meer functioneren. We hebben geen onstoffelijke verklaring nodig. Er bestaan geen 'psychonen', slechts neuronen. Bij onze dood stopt het brein met functioneren en blijft er van de geest niets meer over. Eventuele stoornissen in de opbouw van de machine van de hersenen leiden tot psychiatrische, neurologische of neuroendocriene ziektebeelden, die in principe behandeld kunnen worden met psychofarmaca. Psychofarmaca hebben de eigenschap dat ze de chemische boodschappers in de hersenen beïnvloeden en daarmee eventueel ook de geest. Denk maar aan mensen die aan een depressie lijden.

Er is ook een tak in de neurowetenschappen die zich tegen deze vorm van monisme verzet door het zoeken naar de biologische basis van religie, mystiek en spiritualiteit. Met behulp van hersenscans heeft men aangetoond dat er in specifieke hersendelen waarneembare veranderingen plaatsvinden wanneer een persoon een religieuze ervaring heeft.³⁷ Men spreekt van het reli-lobje in de hersenen.³⁸ De conclusie wordt getrokken dat de biologische en neurologische verklaringen voor het religieuze een materiële referent (God) in de werkelijkheid vooronderstellen. Er is veel aan te merken over de gronden waarop dit apologetisch-wetenschappelijk godsbewijs berust, maar ik laat het hier voor wat het is.

Bij al het gezegde over de hersenen is er wel een aardige bijkomstigheid te melden: de hersenen hebben een energieverbruik van een 15-watts lampje. Omgerekend kost dit een hele leven lang per persoon slechts EUR 795,46!³⁹

Een wat afgezwakt materialistisch standpunt is dat van het *functionalisme*. De filosoof Putnam stelt dat mentale fenomenen functionele verschijnselen zijn. Geestelijke verschijnselen zijn feitelijk fysieke verschijnselen die als geestelijk geduid worden op basis van hun functie en niet op basis van fysieke eigenschappen. Wezenlijk voor het functionalisme is dus het onderscheid tussen functie en concreet object.⁴⁰ De oplossing van het functionalisme voor het lichaam-geest probleem is dan ook dat de geest zich tot het lichaam (de hersenen) verhoudt zoals de software zich verhoudt tot de hardware van de computer.

Dennet voert deze theorie verder door de categorieën intentionaliteit en instrumentaliteit eraan te verbinden.⁴¹ De subjectieve geest en objectieve wereld constitueren elkaar wederzijds. Zonder de software is de computer niets en andersom kan de software zonder de hardware ook niets. Daarmee tracht het functionalisme een oplossing te geven voor de problemen die zowel het behaviorisme als de identiteitstheorie oproepen.⁴² Het behaviorisme negeert namelijk het causaal karakter van het mentale, terwijl de identiteitstheorie het relationele karakter van de geest negeert.⁴³ Dennets verdienste is dat zijn visie het fysicalisme volledig erkent, terwijl de geest tegelijkertijd niet reductionistisch wordt opgevat. Deze vorm van niet-reductionistische materialisme appelleert niet alleen aan de verbeelding van de cognitieve en wijsgerige psychologie, maar ook aan de verbeelding van de theologie. Want het biedt de theologie de mogelijkheid om een antropologie erop na te houden die de mens in de lijn van de jongste bevindingen van de wetenschap als een fysisch en ongedeeld organisme ziet wiens complex functioneren aanleiding geeft tot capaciteiten zoals moraliteit en spiritualiteit.⁴⁴

Met het aankaarten van het functionalisme, oftewel niet-reductionistische materialisme, hebben we geruisloos een grens gepasseerd. We zijn het gebied van het radicale dualisme en reductieve monisme verlaten en terechtgekomen in een gebied waarin voor een gekwalificeerd materialisme wordt geopteerd. Daarin heeft de menselijke geest 'de eigenschap invloed uit te oefenen op en geïnformeerd te worden door materiële processen in de hersenen.'⁴⁵ Het standpunt dat de mens uit geest en lichaam als twee afzonderlijke entiteiten bestaat, is dus biologisch-wetenschappelijk gezien onhoudbaar. En de stelling dat de mens een fysisch organisme is wiens ervaringen – zijn ze moreel dan wel spiritueel-religieus – uiteindelijk door de biologie te verklaren zijn, roept ook onder wetenschappers vraagtekens op.⁴⁶ De aard van de mens is op basis van een materialistische ontologie niet volledig te verklaren. Vanuit de filosofie werpt men tegen dat de wezenlijke vraag niet is of de geest een fysische constitutie heeft, maar welke functionele rol de geest speelt.⁴⁷ Vanuit de theologie werpt men tegen dat de vraag niet is wat de ziel of geest op zich is, maar welke ervaringen met die termen verwoord worden.⁴⁸ Er zijn nu eenmaal ervaringen die gerelateerd zijn aan een bewustzijnslaag in ons die niet door het functioneren van hormonen of van neuronen kunnen worden geanalyseerd.⁴⁹ En vanuit de psychologie werpt men tegen dat de geest met bewustzijn te maken heeft en dat de neurowetenschappen voor de aard van het bewustzijn geen verklaring heeft. Niet alleen lijkt het alsof het bewustzijn voor het functioneren van de hersenen er niet toe doet,

maar ook is het ongrijpbaar vanwege de subjectieve aard ervan.⁵⁰ Er kan geen algemene blauwdruk van iemands gedachten en ervaringen worden gemaakt, zonder de persoon in kwestie zelf erbij in te schakelen, omdat alleen deze de code daartoe bezit.⁵¹ Spreken over het wat van de mens, meer specifiek, de geest van de mens kan overtuigender gefundeerd worden in de fenomenologie dan in de ontologie. Wat de mens is, valt beter te beantwoorden vanuit het inzicht hoé de mens is. Laten we derhalve trachten de fenomenologie van de geest onder de loep te nemen.

2. Het 'hoe' van de mens

De menselijk geest is geen substantie. Het is een verzameling van diverse processen die empirisch bestudeerd en in verband kan worden gebracht met het bewust-zijn van de werkelijkheid.⁵² Dat bewustzijn heeft een bimodaal karakter (ziel én geest) en kan gedefinieerd worden als een proces dat vorm wordt gegeven door diverse drijfveren zoals de primaire behoeften om relaties aan te gaan, te kennen en naar zin en betekenis te zoeken.⁵³ Het gaat om processen als begrijpen, herinneren, overwegen, evalueren en besluiten.⁵⁴

Totnogtoe heb ik voor de aanduiding van het niet-materiële aspect van de mens de begrippen ziel en geest uitwisselbaar gebruikt. Om het 'hoe' van de mens te expliciteren met als doel de afbakening van het domein van de geestelijke zorgverlening, is het nu zaak tot een conceptuele differentiatie te komen. Ik laat de genealogie van begrippen als ziel, geest, spiritus, psyche, pneuma, nefesh, ruach, soul, anima en animus hier verder buiten beschouwing, onder andere omdat begrippen in de tijd verschillende betekenissen kregen toegeschreven.⁵⁵ Zo zijn bijvoorbeeld vroegere concepties van het begrip 'ziel' in de psychologie vervangen door het begrip 'zelf'.⁵⁶ Ik beperk me tot de begrippen psyche en geest als aanduidingen van de domeinen van de disciplines psychologie en geestelijke zorgverlening.

In de literatuur tekent zich ten aanzien van de materieel-conceptuele benadering van het mentale of het bewustzijn van de mens ruwweg twee lijnen af. Aan de ene kant spreekt men over de geest als functie van de psyche en aan de andere kant spreekt men over de psyche als functie van de geest. Hieruit wordt duidelijk dat er wel een onderscheid tussen deze twee domeinen kan worden aangebracht, maar geen scheiding. Laten we deze twee standpunten van dichterbij bekijken.

2.1 Geest als functie van de psyche

De *psyche* van de mens, als een van de grondvormen waarin de werkelijkheid zich manifesteert,⁵⁷ is dat domein van de mens dat gekenmerkt wordt door zogenaamde basisfuncties en hoogste functies. De basisfuncties duiden op voelen, denken, waarnemen en handelen – ook de cognitieve, affectieve en conatieve functies genoemd, en de hoogste functies op intelligentie, coping of probleemoplossing en sociale vaardigheden.⁵⁸ Deze functies manifesteren zich in het gedrag van de mens en zijn primair gericht op het vermogen tot een bevredigende vormgeving van het eigen leven.

De *geest*, daarentegen, wordt in deze visie gezien als een 'werkzaamheid of activiteit van het psychische als geheel, waarbij onderscheiden functies in onderlinge wisselwerking gericht zijn op de relatie tussen persoonlijke betekenisgeving en algemene universele noties over bestaan en wereld'.⁵⁹ Het wordt niet gezien als een aparte monade – zelfs niet als de verticale tegenhanger van een horizontale, psychische dimensie – maar als volledig voortkomend uit de psyche.⁶⁰ De geest is een proces van situering en oriëntatie; van beschouwing en beleving waarin een geheel van psychische functies betrokken zijn. De geest kent evenveel manifestaties als dat er soorten en niveau's van bewustzijn te onderscheiden zijn.⁶¹ Voor de een zal het geestelijke zich manifesteren in een uitgekristalliseerde levensbeschouwing – religieus, dan wel seculier; voor een ander in een minder strak uitgewerkte levensfilosofie of zingevingsstelsel. Vanwege deze samenhang hebben beide categorieën dus met zingeving te maken.

Voor een goede en strakke afbakening van genoemde twee domeinen is deze visie waarin de geest intrapsychisch wordt gesitueerd enigszins problematisch. Het is reëel te veronderstellen dat de psycholoog zich, bewust dan wel onbewust, ook het domein van de geest en daarmee zingeving vanuit en op basis van religie en/of levensbeschouwing kan toe-eigenen. Ik wil benadrukken dat de toenemende aandacht in de psychotherapie voor religie en zingeving alleen maar toe te juichen is, want het getuigt van professionaliteit en respect voor de mens. Maar de strikte onderscheiding tussen de geestelijke, c.q. levensbeschouwelijke functie en de psychische functie zal gehandhaafd moeten blijven. De volgende visie biedt daarvoor meer mogelijkheden.

2.2 Psyche als functie van de geest

In deze tweede visie wordt de psyche gezien als een functie van de geest. De *geest* omvat het hele leven van de mens en functioneert als context waarbinnen de psychische structuur van een persoon zijn beslag krijgt.⁶² Sperry geeft aan dat de menselijke ervaring uit vijf dimensies bestaat, namelijk het psychische, sociale, morele, somatisch-biologische en het spirituele waarbij het spirituele – de geest – de basis vormt voor alle andere dimensies.⁶³ Geest is in deze zin geen abstractie, maar juist concrete mens en is voor heel de structuur van de mens beslissend. Elk aspect dat men in een objectieve analyse van de mens kan onderscheiden – ook het psychische - staat binnen het krachtenveld van de geest.⁶⁴ Anders gezegd: de geest is synoniem met de transpersoonlijke niveau's van de psyche.⁶⁵ De geest overstijgt het individu, maar manifesteert zich in het lichaam en de psyche. Dit standpunt vindt vooral weerklank binnen de transpersoonlijke psychologie.⁶⁶ Ook de psychologie van Jung zoekt naar integratie waarin de geest als archetype de kern vormt van de complexen die de structuur van de menselijke persoonlijkheid bepalen.⁶⁷ Geest heeft te maken met de wijze waarop de mens zich in zijn wereld oriënteert. Daar legt de mens rekenschap van af middels levensbeschouwing of religie. Hij brengt orde aan in de chaos van indrukken die hem vanuit zijn omgeving toestromen. Geest betreft daarom elke denkwijze met het oog op ordening, elke mentale strategie voor het ontwerpen van een zinvolle samenhang tussen gebeurtenissen en voor het systematiseren en interpreteren van de werkelijkheid.⁶⁸ Geest heeft dus ook in deze visie te maken met zin, existentie, levensoriëntatie, levensbeschouwing, religiositeit en transcendentie.

De *psyche* is in deze benadering het orgaan waarmee het geestelijke bewust wordt ervaren met het oog op de productie van heelheid, interioriteit, zin en betekenis.⁶⁹ De ervaring van zin manifesteert zich op alle drie niveau's van de basisfuncties van de psyche, namelijk het affectieve, cognitieve en conatieve niveau's. Hiermee wordt het eigene van de psyche nader en strakker gepreciseerd. De psychiater Mooij geeft aan dat op alle drie deze niveau's of grondvormen, intentionaliteit en narrativiteit geëigende kenmerken zijn.⁷⁰ Daarin worden de bewuste en onbewuste menselijke verlangens en strevingen uitgedrukt.

Wat is nu de relevantie van deze visies voor de hulpverlening?.

2.3 Psyche, geest en zingeving

Een constante in deze twee visies op de relatie tussen psyche en geest, is dat beide te maken hebben met zingeving. Geest en zingeving manifesteren zich op psychisch niveau. Nu wordt van de kant van de psychologie gesteld dat geen discipline – ook niet psychologie of geestelijke zorgverlening - een monopolie kan hebben op een specifiek werkelijkheidsdomein of een bepaald soort verschijnselen. Het argument dat hiervoor wordt aangevoerd is dat het fenomeen van de zingeving, bijvoorbeeld, gedeeld wordt door diverse disciplines en bestudeerd kan worden vanuit verschillende invalshoeken en perspectieven.⁷¹ Zingeving kan dus bestudeerd worden zowel vanuit een geestelijk als een psychisch perspectief. De theorie van waaruit zingeving waargenomen en geanalyseerd wordt, zal medebepalend zijn voor het identificeren of constitueren van het domein.⁷² Deze stelling is mijns inziens wel juist, maar een domeinafbakening veronderstelt nu eenmaal een grens – zeker wanneer het domein van de ene discipline vanwege de fundamentele onderbouwing van het domein van de andere discipline dreigt verloren te gaan. Perspectivisme alleen veronderstelt niet noodzakelijkerwijs de gewenste afbakening. Een belangrijke vraag voor de geestelijke zorgverlening is: op welk punt in de hulpverlening stuiten deze twee disciplines op hun grenzen?

Zingeving is een voortdurende beweging tussen binding en ontbinding, tussen zinervaring en verlieservaring waarbij de grenzen van het ik worden overschreden en betekenis wordt toegekend aan relaties en contexten, patronen van alledaags leven, verleden en toekomst.⁷³

Zingeving heeft daarin vooral een emotionele lading en functie. Het is meer dan pure intellectualiteit of cognitie, omdat het zich voornamelijk richt op troost en verzoening.⁷⁴ Deze vorm van zingeving wordt ontologische, objectieve, existentiële of ultieme zingeving genoemd en is te onderscheiden van alledaagse zingeving.⁷⁵ Het gaat bij ultieme zingeving dus om het kader waarin het menselijke bestaan door het individu wordt geplaatst. Vragen als 'waarom valt de mensen het lot ten deel dat zij moeten ondergaan, wat moeten zij dientengevolge doen en wat mogen zij verder nog verwachten' zijn kenmerkend voor deze vorm van zingeving.⁷⁶

Door de eeuwen heen heeft men getracht om door middel van levensbeschouwelijke, c.q. religieuze systemen een antwoord op deze vragen te geven. Deze vragen hebben een

status aparte gekregen en zijn niet op één hoop met alledaagse zingeving te vegen. Ze behoren tot een domein dat we als 'heilig' kunnen bestempelen omdat ze verbondenheid veronderstellen met een externe realiteit, een ideaal, een betekenisgeheel, een levenskader, iets dat het individu overstijgt.⁷⁷ Hier heeft de geestelijke zorgverlening mee te maken. En hier stuit de psychotherapie op zijn grenzen.

De psychotherapie kan een cliënt wel helpen om subjectieve zin *in* het leven te ontdekken door te zoeken naar de waarheid achter ziekten, symptomen en problemen en daarmee mee te werken aan het herstel van de levenswereld hier en nu met de daarin aanwezige betrekkingen en gedragingen. Maar wanneer de psychotherapie de grens van de objectieve of ultieme zingeving, van vragen met een existentiële reikwijdte (over toeval, dood, lijden, schuld en de zin van het leven) over zou gaan, zal het volgens Van Belzen zijn geloofwaardigheid verliezen.⁷⁸ Over de zin *van* het leven kan het niets zeggen. Corveleyn noemt deze positie van de psychotherapie ten aanzien van religie en zingeving een van 'sympathieke of welwillende neutraliteit'.⁷⁹ Daarin is de therapeut alert op de mogelijke blokkeringen die het stellen van de zinvraag bemoeilijken of beletten en de gevolgen die ze kunnen hebben.⁸⁰ Het gaat om perceptie, het driftmatige, het duiden van onbewuste conflicten en dromen, intrapsychische stoornissen, pathologie bevorderende leerprocessen en systeemstoornissen.⁸¹ Het gaat om het identificeren van de psychische indicatoren die instrumenteel zijn wanneer symptomen als desoriëntatie, vervreemding, zelftwijfel, chronische lusteloosheid en gevoelens van hopeloosheid⁸² het besef van cognitief-affectieve controle, doelgerichtheid en het vitaal- of geluksgevoel overschaduw of onder druk plaatsen.⁸³ Psychologische hulpverlening kan het mogelijk maken om psychologische blokkades om over zin en betekenis te spreken te doorbreken. Dat wil zeggen: het gaat over zaken die binnen het bereik en de macht van het individu liggen. Zingevingvragen gaan juist altijd over wat niet binnen die macht ligt, maar wat wel binnen een individueel verhaal tot een zinvol geheel gesmeed moet worden.

De geestelijk zorgverlener is bekwaam om dit laatste proces te begeleiden. Op zoek naar de levensbeschouwelijke en ethische dimensies die daarbij een rol spelen, moet hij/zij wel goed inzien wanneer de cognitief-affectieve controle, doelgerichtheid en het vitaal- of geluksgevoel onder druk staan. Hier ligt voor de geestelijke zorg de grens. Daarom zal de geestelijk zorgverlener moeten beschikken over een diagnostiek op basis waarvan hij/zij

kan vaststellen wanneer een zingevingcrisis een psychische crisis is geworden en de psycholoog of psychiater in consult zal moeten worden geroepen.

Hopelijk hebben we genoeg omtrekkende bewegingen door het spreekwoordelijke mijnenveld van begrippen en visies op de aard van de mens gemaakt om op de kaart van de hulpverlening het gebied en formele object van de geestelijke zorgverlening te kunnen isoleren. Ik vat het kort samen.

3. Het domein en formele object van de geestelijke zorgverlening

Het *domein* van de geestelijke zorgverlening is gerelateerd aan die dimensie van het menselijke bewustzijn die we 'geest' noemen. Geest is geen substantie, maar duidt op de mens in zijn totaliteit en vooral in zijn eenheid. Het is geen abstractie, maar concrete mens. Geest ziet op de wijze waarop de mens zich oriënteert in zijn wereld en is voor heel de structuur van de mens beslissend. Het is de dimensie die tijd en ruimte transcendeert. Derhalve staat elk aspect van de mens binnen het krachtenveld van de geest. Ook de psyche, als de andere dimensie van het menselijke bewustzijn, valt onder de beweging van het geest-zijn van de mens. Het is niet mogelijk om geest en psyche van elkaar te scheiden. Onderscheiden kan en moet wel.

De psyche kan worden omschreven als hetgeen er in ons gebeurt bij het waarnemen, voorstellen, denken, voelen, streven, willen en handelen. Het is als het ware het 'orgaan' waarmee het geestelijke bewust wordt ervaren op cognitief, affectief en conatief niveau met het oog op integratie, heelheid, zin en betekenis. Het eigene van de psyche is fenomenologisch gezien intentionaliteit op zowel bewust als onbewust niveau.⁸⁴ Aandacht voor het onbewuste is voor de formele afbakening van genoemde domeinen van minder groot belang en is derhalve buiten rekening gelaten.

Kijken we vervolgens naar het *formele object* van de geestelijke zorgverlening dan zien we dat het begrip zingeving daarin het in het oog springende punt is. De zingeving waarop de geestelijk zorgverlening zich richt wordt gekwalificeerd als ultieme zingeving, omdat het te maken heeft met het kader waarin menselijke ervaringen worden geplaatst en geduid met het oog op het vinden van antwoorden op de levensvragen in het aangezicht van de contingentie van de menselijke existentie. Begrippen die als resultaat of uiting van

zinggeving zich in de buurt van zinggeving ophouden zijn levensoriëntatie, levensbeschouwing, religiositeit en transcendentie. Het formele object behoeft echter nog een extra kwalificatie – die hier niet verder uitgewerkt zal worden - namelijk die van 'met het oog op geestelijk welbevinden'.⁸⁵ Hoewel dit niet expliciet in de definitie wordt aangegeven, wordt er wel terloops melding van gemaakt in de uitwerking van de definitie. Het formele object van de geestelijke zorgverlening is dus het specifieke zinggevingproces dat op gang komt wanneer de mens als geest in de confrontatie met contingentie-ervaringen in het leven, streven naar geestelijk welbevinden. De tegenhanger van het geestelijk welbevinden is het psychisch welbevinden – het formele object van de psychotherapie.⁸⁶

Ik kom tot een besluit en trek enkele conclusies ten aanzien van het onderwerp dat ik vandaag heb aangekaart. Tegelijkertijd zoek ik naar enkele implicaties van dit onderwerp voor niet alleen het vak geestelijke zorgverlening, maar vanwege de inbedding aan de Theologische Universiteit ook voor de theologiebeoefening in het algemeen.

4. Conclusies

Het expliciteren van de pijlers waarop het domein van de geestelijke zorgverlening, gedefinieerd als de mens als geest, en het daaraan gelieerde formele object, gedefinieerd als zinggeving aan het bestaan, rusten, vraagt om een benadering van het onderzoeksobject die het ontologische completeren, dan wel overstijgen. Het trachten de vraag naar het 'wat' van de mens op basis van een materialistische ontologie te beantwoorden, isoleert de mens en dreigt verzeild te raken in een vruchteloze discussie over dualisme en monisme en diverse visies die ertussen in of eromheen te abstraheren zijn. De neuro- en biologische wetenschappen zijn nog niet in staat om het bewustzijn ontologisch te funderen. De mens valt niet samen met zijn lichaam, maar hij kijkt als het ware over zijn eigen schouder mee naar wat hij doet.⁸⁷

Een uitweg was te kiezen voor een fenomenologisch-functionalistische benadering die de jongste wetenschappelijke bevindingen over de mens niet ontkent, maar wel completeert. Op basis van deze benadering is het 'wat' van de mens te beantwoorden vanuit het inzicht 'hoe' de mens is. Het niet-materiële domein van de mens is in zijn bimodaliteit aangemerkt als 'bewustzijn' (Engels: mind). Daarin hebben we langs wijsgerig-antropologische weg de psyche en de geest van de mens geïdentificeerd als

onderscheiden, maar niet te scheiden werkelijkheidsdomeinen. Een logisch-semantische benadering is bewust niet gevolgd, omdat betekenissen van begrippen over tijd en in diverse contexten veranderen – zoals gebleken is bij het hedendaagse gebruik van begrippen als ziel, zelf en mind. Hoewel een perspectivische benadering zijn charme heeft en ook wel tot op zekere hoogte in de argumentatie gevolgd is, was dit wel met de nadrukkelijke bedoeling de grenzen tussen disciplines vast te stellen. Er is immers gezocht naar de noodzakelijke afbakening tussen de domeinen van de psychologie en de geestelijke zorgverlening.

Het onderwerp van deze rede noopt tot verder nadenken. De implicaties ervan kunnen vanwege de inbedding van het vak geestelijke zorgverlening aan een theologische universiteit de grenzen van de geestelijk zorgverlening overschrijden.

Zo zal het interessant zijn om te onderzoeken welke invloed de bevindingen van de neurowetenschappen met de daaraan gelieerde antropologie hebben op bijvoorbeeld bijbelvertalingen. Semantische, syntactische en contextuele analyse van de begrippen ziel en geest bracht iemand als Boyd ertoe te stellen dat bijbelwetenschappers (hij noemt de zogenaamde Biblical Theology Movement) het begrip 'soul' met name in de twintigste eeuw onder afwijzing van het Griekse dualisme in diskrediet hebben gebracht. Het begrip 'soul' zou zelfs uit bijbelvertalingen als de King James en New International versions 'weg vertaald' zijn.⁸⁸ Voeg erbij zijn uitnodiging om historisch onderzoek te doen naar wat hij noemt holistisch dualisme in het denken van bijvoorbeeld de kerkvaders en er ligt wellicht een mooi onderwerp voor een scriptie, dan wel een proefschrift.

Dezelfde uitdaging zou, als het van Van Harskamp afhangt, ook aan de systematische theologie gericht kunnen worden. Er wordt volgens hem weinig gedaan met concepten als 'persoonlijke identiteit' en 'identiteitscrisis' in de theologische antropologie. Vanwege een te grote tevredenheid met de positie van Augustinus, zou de klassieke theologie een identiteitstheorie erop nahouden die de moderne mens niet echt helpt om een 'eigen zelf' te ontwikkelen.⁸⁹ De neurofenomenologie heeft niet alleen aanleiding gegeven tot methodologische en filosofische vernieuwing, maar zou dit ook voor de theologie kunnen betekenen.⁹⁰

Vervolgens zou het interessant zijn om bepaalde interne differentiaties van de domeinen psyche en geest te onderzoeken. Men denke aan de aanduidingen ego, zelf, mannelijk en

vrouwelijk in relatie tot ultieme zingeving.⁹¹ Dit zal niet alleen de theorievorming betreffende de intrapsychische dynamiek van zingevingprocessen ten goede komen, maar ook de visie op de aard van ultieme zingeving zoals beleefd door de seksen. Dit laatste zou een uitdaging aan diverse disciplines kunnen zijn zoals de geestelijke zorgverlening, het pastoraat, de sociale wetenschappen en vrouwenstudies. Een tweede hieraan gelieerde thema zou kunnen zijn de theoretische onderbouwing en verdere uitwerking van de begrippen geestelijk en psychisch welbevinden. Het zal goed zijn als daartoe de dialoog met de psychologie aangegaan wordt.

Ten slotte zou het ecclesiologisch interessant zijn om zorgcontexten te analyseren tegen de achtergrond van de stelling dat de identiteitsvorming van de mens, vanwege het wegvallen van het Absolute, constructivistisch⁹² van aard is en het bevestigen en herstellen van de ontologische geborgenheid van de mens steeds minder expliciet plaatsvindt, terwijl de behoefte eraan een constante is.⁹³ Hierin zou de vraag naar de positie van de kerk ten aanzien van de contextuele differentiatie tussen zorginstelling en christelijke gemeente (tussen geestelijke zorg en pastoraat, dus) tegen de achtergrond van ambt en kerkelijke zending meegenomen kunnen worden.⁹⁴

Er zijn veel meer implicaties aan te kaarten zoals de verbanden tussen ethiek, zingeving en geestelijke zorg op fundamenteel niveau, de wetenschapstheoretische vraag in hoeverre het methodisch dualisme voor de geestelijke zorg als discipline een begaanbare weg is⁹⁵ om wat te noemen, maar men moet van ophouden weten. Opdat uw lijden niet langer gerekt wordt doe ik dit dan ook terstond en kom toe aan mijn dankwoord.

Dankwoord

Ik dank de Stichting Deo Volente voor de bereidheid om een leerstoel 'Geestelijke verzorging in zorginstellingen' aan deze universiteit te vestigen en financieel aan te kleden. Ik dank u voor het vertrouwen in mij gesteld en spreek de hoop uit dat uw investering uiteindelijk ruimschoots rendement zal opleveren voor de geestelijke zorg aan patiënt, cliënt en bewoner – de groep mensen wier belangen u op het hart draagt.

Ik dank het curatorium van deze universiteit voor de goedkeuring verleend aan en hen die zich hebben ingezet voor de vestiging van deze leerstoel. Ik spreek de hoop uit dat de

leerstoel de uitstraling mag hebben die u het in uw overwegingen en misschien ook dromen, heeft toebedacht.

Dank ook aan collega's, medewerkers en studenten van deze universiteit over de brede linie genomen – in diverse verbanden en in persoonlijke contacten- voor de hartelijkheid, positieve bejegening en hulpvaardigheid die mij sinds mijn aantrede ten deel zijn gevallen. De bereidheid van collega's tot participatie in de nieuwe opleiding Mens en Zorg en straks, naar we hopen, ook in de Geestelijke Verzorging stemt me tot dankbaarheid. Met name het enthousiasme en bereidheid van de collega's van de leerstoelgroep praktische theologie en de studenten geestelijke zorgverlening om klankbord te zijn laten me voelen dat het vak geestelijke zorgverlening, om het met Johan Kruijff te zeggen, geen vreemde eend is die hen bijt, maar een wat losgeslagen zusje van het pastoraat. Hoewel ze op andere benen wil en moet staan, blijft ze wel een zusje en is derhalve welkom! Ik nodig een ieder uit om de kritische dialoog met dit vak niet uit de weg te gaan.

Ik memoreer in een woord alle andere mensen wier weg de mijne door de jaren heen hebben gekruist en ook in de toekomst zal kruisen: persoonlijke vrienden, docenten, leermeesters, collega's, medewerkers en mededenkers uit diverse contexten, gemeenteleden, patiënten en medelanders. Hun inspiratie, steun en invloed zowel in persoonlijk als in werkverband gaven me moed en vertrouwen om als mens meer en meer te trachten te worden die ik meen te zijn en te moeten zijn en voortdurend te trachten het project 'geestelijke zorgverlening' een verantwoorde invulling te geven.

Tot slot dank aan alle naaste dierbaren om me heen: familie ver weg en dicht bij. Hun liefde, trouw en geloof in mij ervaar ik als een geschenk. Een naam zonder ik uit: Irene.

Ik heb gezegd.

Noten

- ¹ *Beroepsstandaard voor de Geestelijk Verzorger in Zorginstellingen*, VGVZ-cahiers 2, Vereniging van Geestelijk Verzorger in Zorginstellingen, Amersfoort, 2002. (Gedrukt door Boekencentrum Uitgevers)
- ² De kwaliteitswet zorginstellingen bepaalt in artikel 3 dat geestelijke zorg door de instelling aan bewoners of patiënten die er voor ten minste 24 uur verblijven aangeboden moet worden op een wijze die zoveel mogelijk aansluit bij hun godsdienst of levensovertuiging.
- ³ Loo van der, D., Jabaaij, L. & Goudriaan, I., *De geestelijk verzorger in het algemeen ziekenhuis*: een praktijkstudie naar functie-uitvoering van geestelijk verzorger en waardering daarvan door patiënten, Trimbos-instituut, Utrecht, 1998, p. 52.
- ⁴ Van Dale spreekt over professie als 'openbare belijdenis des geloofs, of het afleggen van kloosterbeloften, en over beroep en ambt (*Groot woordenboek de Nederlandse taal*, 8^e dr., 's Gravenhage, 1961, p. 1584). Men spreekt echter ook van professie indien de vakmatige beheersing van vaste beroepsactiviteiten, die door professionele collega's in beroepsverenigingen wordt gecontroleerd, hoge waarde wordt toegekend en gecodificeerd wordt in een beroepscode Zie: Es van, R., & Meijlink, T.L., *Ethiek en professie*, Kok, Kampen, 1995, p. 11.
- ⁵ Beroepsstandaard, op.cit., p.13.
- ⁶ *Ibid.*, p. 15.
- ⁷ *Ibid.*, p. 16.
- ⁸ *Loc.cit.*
- ⁹ Driebergen, R., *Aandacht voor zingeving en/of religie: verpleegkundige zorg op het gebied van spiritualiteit*, RuG, Groningen, 2001. Zie ook Eilens, A.M., & Frederiks, C.M.A., Spirituele problemen in de verpleegkunde: religie en zingeving bij Patiënten in: Achterberg, T. van (red.), *Verpleegkundige probleemgebieden: Diagnoses & interventies*, Kavanah, Dwingeloo, 1998 en Leeuwen, R.R. van, & Hunink, G.H., Spiritual Distress: een verpleegkundige diagnose?, *Verpleegkunde*, 15, (1), 2000.
- ¹⁰ Bergner, R.M., Therapeutische benaderingen van zingevingproblemen, *Toegang tot psychotherapie internationaal*, jg. 6, nr. 4.
- ¹¹ Groot, C.N., *Naar een nieuwe clerus: psychotherapie en religie in het Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid*, Kok, Agora, Kampen, 1995, p. 184.
- ¹² Knippenberg, T. van, Geestelijke verzorging en de ziel, *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, jg4, nr 15, 2000, pp 19 – 27. Zie ook: Knippenberg, T. van, *Tussen Naam en Identiteit*, Kampen, Kok, 1998.
- ¹³ Corbett, L., *The religious function of the psyche*, Routledge. London, 1996, p. 152. Hij stelt: 'Spirit or Self gives rise to soul as it embodies.' Han de Wit, bijvoorbeeld, identificeert geest met psyche. Zie: Wit, H. F., de, *De verborgen bloei: over de psychologische achtergronden van spiritualiteit*, Kok Agora, Kampen, 1993, p. 82. Op p. 87 van dit boek wordt geest gezien als het mentale domein van de mens. Van Tilburg stelt letterlijk: 'Ziel, mind en psyche zijn synoniemen'. Zie Tilburg, van W., & Veldkamp, J.G., Psychisch functioneren in: Ploeg, van der H.M. (samensteller), *Mens Medicus Maatschappij* : leerstof bestemd voor het blok MMM eerste studiejaar voor studenten geneeskunde Vrije Universiteit Amsterdam, SMPVU, Amsterdam, 1999, p. 137.
- ¹⁴ Corbett, *Op.cit.*, p. 116.

- ¹⁵ Tilburg, W. van, Psychisch functioneren in: *Mens. Medicus en Maatschappij*, SMPVU, Amsterdam, 1999, p. 137. Van Tilburg stelt dat de term 'geest' tegenwoordig binnen de psychiatrie als synoniem met de term 'ziel' wordt beschouwd. Een geestesziekte is dus volgens hem een zielziekte.
- ¹⁶ Ashbrook, J.B., *Minding the soul: pastoral counselling as remembering*, Fortress Press, Minneapolis, 1996, p. 167: 'Soul refers to our making the experiences of our lives meaningful.'
- ¹⁷ Heitink, G., *Pastorale zorg: theologie, differentiatie, praktijk*, Kok, Kampen, 1998, p. 35.
- ¹⁸ Olst, E.H. van, Antropologische grondslagen, in: Rappard, J.F.H. & Strien, P.J. van, *Grondvragen van de psychologie: een handboek, theorie en grondslagen*, Van Gorcum & Comp B.V., Assen, 1990, p. 48.
- ¹⁹ Borowsky, E.J., Lichaam en geest, in: *Atrium Encyclopedie*, Guinness Publishing Ltd., Middlesex, 1994, p. 490.
- ²⁰ Brown, W.S., Murphy, N., & Malony, H.N. (Red.), *Whatever happened to the soul? Scientific and theological portraits of human nature*, Fortress Press, Minneapolis, 1998, pp.24 - 25.
- ²¹ *Ibid.* p.4.
- ²² Muller, R.A., Soul in: Hunter, R.J. (red.), *Dictionary of Pastoral Care and Counseling*, Abingdon Press, Nashville, 1990, p. 1202.
- ²³ Brown, W.S., *Op.cit.*, p.4.
- ²⁴ *Ibid.*, p.5 " ...the soul is to the body as an agent to a tool..."
- ²⁵ Borowsky, *Op.cit.*, p. 490. Een hieraan verwante stelling is dat lichaam en geest twee aspecten zijn van dezelfde entiteit, maar gelijk met elkaar oplopen zonder directe causale interactie (het zogenaamde lichaam – geest parallelisme)
- ²⁶ Antwoord op vraag 57, Zondag 22, van de Heidelbergse Catechismus, *Orden van dienst en Heidelbergse Catechismus voor gebruik in de erediensten van de Gereformeerde kerken in Nederland*, In opdracht van de synode van Haarlem, 1973 uitgegeven, p. 50. Letterlijke tekst: Dat niet alleen mijn ziel na dit leven terstond tot Christus, haar Hoofd, opgenomen zal worden, maar dat ook mijn lichaam door de kracht van Christus opgewekt, weer met mijn ziel verenigd en aan het verheerlijkte lichaam van Christus gelijkvormig zal worden.
- ²⁷ Evans, C.S., Mind, in: Hunter, R.J. (red.), *Op.cit.* p. 728.
- ²⁸ Dooren, W. van, *Denkwegen in de geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte*, Van Gorcum, Assen, 1983, pp. 228 – 229. Vanuit zijn verzet tegen de wetenschappelijk-positivistische verklaring van de ziel, poneerde Bergson de stelling dat er wel een dualisme van lichaam en ziel is, maar dat de nadruk ligt op de kant van de ziel. Innerlijke intuïtie is meer waard dan uiterlijke kennis. En het lichaam is niets meer dan een werktuig van de ziel. Zie ook: Peursen, C.A. van, *Lichaam, ziel, geest*, Bijleveld, Utrecht, 1961 (2^e druk), pp. 61 – 73. Ook Berkeley ontkent het bestaan van de materie en poneert de ziel als het punt waarop de zichtbare wereld betrokken is.
- ²⁹ Jones, R., De filosofie van de geest in: Stewart, R. (red.), *Ideeën die de wereld veranderden*, Uniepers, Abcoude, 1998, p. 88.
- ³⁰ Peursen, C.A. van, *Op.cit.*, p. 105. Zie ook: Delfgaauw, B., *Thomas van Aquino: de wereld van een middeleeuws denker*, Kok Agora, Kampen, 1985, pp. 100 – 108.
- ³¹ Delfgaauw, *Op.cit.*, p. 104.
- ³² Brown, W.S., *Op. cit.*, p.6. 'For Augustine, the immortality of the soul was a given, but the unity of the person always remained a problem. For Thomas, in contrast, the unity of the person was a given, and

immortality became a problem. ...he believed that there needed to be a soul to which the body would be restored at the general resurrection.'

³³ Hark, M. Ter, Vijftig jaar philosophy of mind, *Wijsgerig Perspectief*, jg. 41, nr. 4, 2001, p. 8.

³⁴ *Idem.*, p. 9. Zie ook Jones, R., *Op.cit.*, p. 89. Hij geeft aan dat de identiteitstheorie voor het eerst door Spinoza naar voren is gebracht. Zijn intentie was om een uitweg te bieden voor de problemen die men met het dualisme heeft ondervonden.

³⁵ Swaab, D., Wij zijn onze hersenen, Letter en Geest, *Trouw*, 30 september 2000, p. 49.

³⁶ *Loc.cit.*, Een synaps is de plaats waar zenuwcellen contact maken. Een gliacel is een steuncel.

³⁷ Sarot, M., Een Godsbewijs uit de empirie? Over de apologetische waarde van statistisch onderzoek naar gebedverhoring en de ontdekking van het reli-lobje in: *Psyche en Geloof*, 13, nr 4, p. 184. Er vinden in vier zogenaamde associatiegebieden in de hersenen activiteit plaats wanneer een persoon een transcendentie-ervaring of ene visioen heeft. Zie ook: Erkelens, van H., Zit God in ons hoofd? De opkomst van de neurotheologie in: *Hervormd Nederland*, jg 57, nr 20, 2001, pp.9 – 11; Newberg, A.& D'Aquili, E., *Waarom God niet verdwijnt. De neurologie van mystieke en religieuze ervaringen*, Het spectrum, Utrecht, 2002. Zij identificeren vijf gebieden in de hersenen die betrokken zijn bij mystieke verschijnselen.

³⁸ Sarot, M., *Ibid.*, p. 193.

³⁹ Swaab, *Op.cit.*, Hofman berekende de kosten op f. 1750,00

⁴⁰ Hark, M. Ter, *Op.cit.*, p.9. Zie ook Evans, C.S., *Op.cit.*, p. 728.

⁴¹ Cuypers, S.E., Dennets intentioneel systeem theorie van de geest, in: Beukens, F. & Oger, E. (red.), *Denken in alle staten, Hedendaagse Amerikaanse filosofen*, Kok Agora, Kampen, 1992, p. 153.

⁴² *Ibid.*, p. 157.

⁴³ *Ibid.*, p. 155.

⁴⁴ Brown, W.S., *Op.cit.*, pp. 25; 127 – 148. Hoewel dit standpunt wijdverbreid steun krijgt onder zowel filosofen als theologen, is een bezwaar geopperd dat het niet-reductionistisch materialisme geen coherente verklaring kan geven voor mentale causaliteit zonder reductionistisch, dan wel dualistisch te zijn. Zie Watts, F., *Theology and Psychology*, Ashgate Publishing Limited, Hants, 2002, p. 37.

⁴⁵ Schins, J., *Hoeveel geest kan de wetenschap verdragen?* Een grondslag voor de unificatie van natuur- en geesteswetenschappen, Agora/Pelckmans, Kampen, 2000, p. 124.

⁴⁶ *Ibid.*, Schins argumenteert dat de neurowetenschappen nog steeds geen vooruitgang van betekenis hebben geboekt inzake de precieze locatie van het menselijke zelfbewustzijn en meent dat dit ook nooit zal gebeuren. De volledigheid van de kwantummechanica impliceert fundamentele onvoorspelbaarheid. Op zijn beurt impliceert dit dat er in de natuur een bron bestaat die op causale wijze keuzes maakt die niet door de natuurkunde, bijvoorbeeld, bewezen kan worden. (pp. 65-66)

⁴⁷ The Philosopher's Magazine, CD-Rom, 1999. Zie: Nagel, T. Conceiving the impossible and the mind-body problem, Nagel argumenteert dat ook functionalisme reductionistisch van aard is en dat de filosofie conceptuele verbreding behoeft, omdat het lastig is vast te stellen is hoe iets dat deel uitmaakt van de subjectieve ervaring van een persoon ook een fysiologisch omschreven gebeuren in de hersenen kan zijn. Hij stelt voor een tripartiete essentie er op na te houden: fenomenologisch-functioneel-fysiologisch.

⁴⁸ Häring, H., *Het binnenste kwijt geraakt?*, Lezing: symposium 'In het diepste van mijn gedachten', Thomas Moore Academie & Thijm Genootschap, Amsterdam, 30 september 2000.

⁴⁹ *Loc.cit.*

⁵⁰ Meijsing, M., *Het probleem van het bewustzijn*, Lezing: symposium 'In het diepst van mijn geachten', Thomas Moore Academie & Thijm Genootschap, Amsterdam, 30 september 2000.

⁵¹ Oderwald, A., Geest-lichaam: een paar apart? In: *Mens Medicus Maatschappij*, *Op.cit.*, p. 125.

⁵² *Philosopher's Magazine*, *Op.cit.* Zie Martínez-Freire, P.F., Mind, intelligence and spirit.

⁵³ Ashbrook, J.B. & Rausch, C., *The humanizing brain*. Where religion and neuroscience meet. The Pilgrim Press, Cleveland, 1997, pp.29; 155.

⁵⁴ Watts, *Op.cit.*, p. 70. Bewustzijn is een emergent eigenschap van de hersenen. Dit betekent dat bewustzijn (en in Watts visie ook de geest of de ziel) een eigenschap is die aan de mens wordt toegeschreven terwijl geen van de delen van de mens die eigenschap vertoont. Zie ook Meynen, M., *Van instinct tot intuïtie. De evolutie van het menselijke bewustzijn*, Pelckmans/Agora, Kapellen, 1999, p. 241.

⁵⁵ Voor diverse beschrijvingen van de begrippen ziel en geest zie Pop, F.J., *Bijbelse woorden en hun geheim*, Boekencentrum, 's Gravenhage, 1980 (6e editie) pp. 171-176; 588 – 590; Waaijman, K., *Spiritualiteit: vormen, grondslagen, methoden*, Kok, Kampen, 2000, pp. 433-444; *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Martinus Nijhof, 's Gravenhage, 1961, pp. 845-846; 3498.

⁵⁶ Watts, *Op.cit.*, p. 63.

⁵⁷ Strien, P.J. van, *Op.cit.*, p. 17. Carnap spreekt over fysische, psychische en geestelijke grondvormen waarin de werkelijkheid zich manifesteert.

⁵⁸ Tilburg, W. van, *Op.cit.*, p. 138. Verder: Lonergan stelt bewustzijn gelijk aan geest en zegt dat het gaat om bewuste intentionaliteit, dynamiek, onafheid, en zelftranscendentie op vier niveau's: ervaring, verstaan, oordelen en besluiten. Zie Helminiak, D.A., *Religion and the human sciences: an approach via spirituality*, State of New York Press, Albany, 1998, p. 12. Vellenga, S., *Zin, ziel en zorg. Over levensbeschouwing en geestelijke gezondheidszorg*, Kok, Kampen, 1992, p. 19. Zie ook Have T.T. ten, *Groei naar volwaardig mens-zijn*, Groningen, 1979, p. 65.

⁵⁹ Mooren, J.H.M., *Geestelijke verzorging en psychotherapie*, Ambo, Baarn, 1989, pp. 64-65

⁶⁰ Socha, P.M., The existential human situation: spirituality as the way of coping, in: Reich, H.K.; Oser, F.K. & Scarlett, W.G. (red.), *Psychological studies on spiritual and religious development*, Pabst science publishers, Lengerich, 1999, p. 50.

⁶¹ Mooren, *Op.cit.*, pp. 64-65.

⁶² Schreurs, A., *Psychotherapie en spiritualiteit. Integratie van de spirituele dimensie in de therapeutische praktijk*, Koninklijke Van Gorcum, Assen, 2001, p. 251.

⁶³ Sperry, L., *Spirituality in clinical practice. Incorporating the spiritual dimension in psychotherapy and counselling*, Brunner-Routledge, Philadelphia, 2001, p.24. Zie ook Snijders, D., Antropologie als basis voor het beroep Geestelijk Verzorger, *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 4^e jg, nr. 11, pp 39-43.

⁶⁴ Bouwer, J., *Grondslagen van geestelijke zorgverlening als wetenschap*, CVZ, Zeist, 1998, p. 17. Van Peursen stelt dat het fysische en psychische hun zin en daarmee hun eenheid binnen de geestelijke oriëntatie van de mens vinden. Zie Peursen C.A. van, *Lichaam-ziel-geest*. *Op.cit.* p. 147.

⁶⁵ Corbett, *Op.cit.*, p. 3.

⁶⁶ Zie het werk van bijvoorbeeld Ken Wilber. In: Wilber, K., *Een beknopte geschiedenis van alles*, Lemniscaat, Rotterdam, 1997, p. 58, wordt aangegeven dat geest allesomvattend is. Zie schema.

⁶⁷ Corbett, *Op.cit.*, p. 60.

⁶⁸ Bouwer, *Op.cit.*, p. 18. Max Weber noemt de manier waarop de geest orde aanbrengt in de werkelijkheid 'rationaliteit'.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 115.

⁷⁰ Mooij, A.W.M., *De psychische realiteit. Over psychiatrie als wetenschap*, Boom, Meppel, 1988, pp.104-105.

⁷¹ Strien, P.J. van, *Op.cit.*, p. 22-23.

⁷² *Loc.cit.*

⁷³ Fowler, J.W., *Stages of faith. The psychology of human development and the quest for meaning*, HarperCollins, San Francisco, 1981, pp. 17-23. Het begrip 'faith' zoals door Fowler gedefinieerd kan als synoniem van het begrip 'zingeving' gebruikt worden vanwege de universele invulling ervan.

⁷⁴ Borg, M.B. ter, *Waarom geestelijke verzorging? Zingeving en geestelijke verzorging in de moderne maatschappij*, KSGV, Nijmegen, 2000, p.18.

⁷⁵ *Ibid.*, pp. 23 – 28. Ter Borg spreekt over alledaagse en uiteindelijke zingeving. Zie ook: Stoker, W., *Is vragen naar zin vragen naar God? Een wijsgerige studie over godsdienstige zingeving in haar verhouding tot seculiere zingeving*, Meinema, Zoetermeer, 1993. Stoker maakt melding van dagelijkse zinbeleving en momenten van intense zinbeleving en contrastervaringen, p. 17. Utsch, M., *Wenn die Seele Sinn sucht. Herausforderung für Psychotherapie und Seelsorge*, Neukirchener Verlagshaus, Neukirchen-Vluyn, 2000. Utsch maakt onderscheid tussen subjectieve en objectieve zin, waarbij laatstgenoemde een existentiële reikwijdte krijgt toegeschreven.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 23.

⁷⁷ Bouwer, J., Het professionele domein van de geestelijke verzorging, *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 5^e jg, nr. 24, 2002, p. 13.

⁷⁸ Utsch, M. *Op.cit.* p. 93. Op p. 100 wordt Van Belzen aangehaald waar hij gezegd zou hebben dat de psychotherapie zijn geloofwaardigheid zal verliezen als het de grens van de objectieve zin over zou gaan. Zie ook Rizutto, Ana-Maria, Psychoanalytic psychotherapy and pastoral guidance in: *Journal of Pastoral Care*, vol. 52, nr.1, 1998, p. 71 e.v. Zij geeft daarin een aardige uiteenzetting van de overeenkomsten en verschillen tussen psychotherapie en pastoraat. Zie ook Ganzevoort, R.R., Wat zit er in de linzensoep? Pastoraat en psychotherapie in: *Psyche en Geloof*, jg.9, nr.2, 1998, pp. 68 – 82. Ganzevoort vindt het eigene van het pastoraat in de parameters inhoud, context, perspectief en methode waarbij het pastoraat wel gebruik maakt van de psychologie, maar een duidelijk theologische verdieping heeft.

⁷⁹ Corveleyn, J.M.T., *De psycholoog kijkt niet in de ziel: de grenzen van de (klinische) godsdienstpsychologie*, Inaugurale rede bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar godsdienstpsychologie aan de Faculteit der Psychologie en Pedagogiek van de Vrije Universiteit te Amsterdam, 2001, p. 26 (ongepubliceerde versie).

⁸⁰ Mooij, A.W.M., De psychiatrie en de vraag naar zin, in: Wal, G.A. van der & Jacobs, F.C.L.M. (red.), *Vragen naar zin. Beschouwingen over zingevingproblematiek*, Ambo, Baarn, 1992, p. 83. Zie ook Stroeken, H.P.J., *Psychotherapie en zin*, Inaugurale rede bij aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de godsdienstpsychologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden, 1996 en Uden, M.H.F. van, *Tussen zingeving en zinvinning*. Onderweg in de klinische godsdienstpsychologie, Inaugurale rede bij de aanvaarding van het

ambt van bijzonder hoogleraar Levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid met bijzondere aandacht voor de psychologische aspecten aan de Theologische Faculteit Tilburg, Tilburg University Press, 1996.

⁸¹ Lans, J. van der, *Religie en zingeving bij psychotherapie: zingeving en zingevingfuncties van religie bij stress*, Ongepubliceerd collegemateriaal, Universiteit Nijmegen, 1993, p. 1. Hij voegt eraan toe dat Berten er in 1985 al voor pleitte dat een vierde dimensie toegevoegd wordt, namelijk die van de existentiële zingeving.

⁸² Dijkhuis, J.H., Levensbeschouwing: een miskende dimensie van psychotherapie in: Dijkhuis, J.J. & Mooren, J.H.M., *Psychotherapie en levensbeschouwing*, Ambo, Baarn, 1988, pp. 9 – 25.

⁸³ Lans, J. van der, *Op.cit.* p.3.

⁸⁴ Mooij, *De psychische realiteit*, *Op.cit.*, pp.104; 110.

⁸⁵ Beroepsstandaard, *Op.cit.*, pp. 13 – 14. Zie ook Prins, M.C.J., *Geestelijke zorgverlening in het ziekenhuis*, Kavanah, Dwingeloo, 1996, p. 25. Zie ook: Ellison, C.W., Spiritual wellbeing: conceptualization and measurement, in: *Journal of Psychology and Theology*, vol. 11, nr. 4, 1983, pp. 330-340. Geestelijk welzijn wordt hier gedefinieerd als 'the affirmation of life in a relationship with God, self, community and environment that nurtures and celebrates wholeness' (p. 331)

⁸⁶ Prins, *Op.cit.*, p. 28. Vergote kwalificeert 'psychische gezondheid' als het kunnen werken, kunnen communiceren, kunnen liefhebben en kunnen genieten. Zie Vergote, A., *Bekentenis en begeerte in de religie. Psychoanalytische verkenning*, Pelckmans/Kok Agora, Kapelle/Kampen, 1989, 3^e druk, pp 29-38. Mooij, *De psychische realiteit*, *Op.cit.*, p. 132, stelt dat geestelijke gezondheid niet gelijk staat aan evenwicht of harmonie, maar gepaard kan gaan met een zekere mate van verdeeldheid of zelfs verscheurdheid.

⁸⁷ Eisinga, L.K.A & Rappard, J.F.H., van, *Hoofdstromingen en mensbeelden in de psychologie*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1987, p. 111. Plessner stelt dat de mens een excentrische positie kent. Anders dan het dier is de mens persoon, omdat hij afstand kan nemen tot zijn lichaam. Hij is zijn lichaam, maar weet tegelijkertijd dat hij een lichaam heeft. Hij gebruikt daarbij het onderscheid 'Leib sein' en 'Körper haben'.

⁸⁸ Boyd, J.F., A history of the concept soul during the 20th century, *Journal of Psychology and Theology*, vol. 26, nr. 1, p. 74. Boyd opteert voor een vorm van dualisme in de theologische antropologie op basis van de theologische visie op de zogenaamde 'intermediate state'. Hij stelt voor dat onderzoek gedaan wordt op het snijvlak van psychologie en bijbelwetenschappen ten einde de implicaties ervan voor de motivatie theorie, persoonlijkheidstheorie in de psychologie en ook de ethiek vast te kunnen stellen.

⁸⁹ Harskamp, A. van, Soms, maar slechts voor even. Over oude en nieuwe religiositeit en de kern van het 'zelf' in: *Tijdschrift voor Theologie*, jg.41, 2001, p.131. Het belang van een nieuwe oriëntatie ligt voor Van Harskamp in het feit dat vrijwel alle vormen van nieuwe religiositeit vormen zijn van zelfspiritualiteit, die het individu helpen tot een 'eigen' zelf te komen. De klassiek theologie zou een identiteitstheorie erop nahouden die op grond van het geloof dat de mens beeld van God is van wie geen beeld van gemaakt mag worden een weerspiegeling van beeldloosheid is (p. 117).

⁹⁰ Varela, F.J., Why a proper science of mind implies the transcendence of nature in: Andresen, J. (red.), *Religion in mind – cognitive perspectives on religious belief, ritual and experience*, Cambridge university press, Cambridge, 2001, p. 232. Varela stelt dat de impulsen die de neurofenomenologie aan methodologische vernieuwing gaf niet genegeerd kunnen worden, omdat de onderlinge wederkerigheid die

het tussen de wetenschappen bewerkstelligd heeft, behulpzaam is bij het samen denken van mentale en experiëntiële fenomenen.

⁹¹ Chodorow, N.J., *Feminism and psychoanalytic theory*, Yale University Press, Yale, 1989. Zij argumenteert dat het onbewuste zelf van vrouwen en patronen van ervaring op basis van socialisatie anders zij dan die van mannen. Zie ook: Waals, F. van der, *Op haar gezondheid. Zin en onzin over ziekte en gezondheid bij vrouwen*, Contact, Amsterdam, 1996. Volgens van de Waals is het niet juist dat artsen het liefst in neutrale 'wetenschappelijke' termen over hun patiënten spreken, omdat vrouwen niet alleen andere klachten dan mannen hebben, maar ook kunnen dezelfde symptomen bij vrouwen iets heel anders betekenen. Zie ook DeMarinis, V.M., *Critical Caring. A feminist model for pastoral psychology*, Westminster/John Knox, Louisville, 1993 en Sweep, J., *Vrouwen over lijden, dood en zingeving: een verkennend onderzoek in het kader van ziekenhuispastoraat*, Drukkerij Elka, Tilburg, 2002.

⁹² Constructivistisch houdt hier in 'verzameld uit heterogene bronnen'. Zie Maas, F., Commentaar: spiritualiteit in vele gedaantes in: Kalmthout, M. Van, et al, *Spiritualiteit in psychotherapie?*, KSGV, Tilburg, 2001, p. 115.

⁹³ Borg, M. Ter, *Op.cit.*, p. 71.

⁹⁴ *Idem.*, p. 78-81. Ter Borg identificeert enkele voordelen voor de kerkelijke binding van professioneel geestelijke zorgverleners. Van groot belang acht hij de winst die de geestelijk zorg voor de kerken kan hebben. De kennis die opgedaan wordt in de instelling met betrekking tot zingeving en probleemoplossing zou in het kader van ontkerstening van grote waarde kunnen zijn. Hij stelt voor dat de kerk naast de eigen taak (geloofsverkondiging binnen de gemeente) een service-instituut wordt voor de organisatie van dienstlevering ten behoeve van zingeving en spiritualiteit. Pikant detail is dat hij ervoor pleit dat de kerk voor deze functie gesubsidieerd dient te worden (p. 81).

⁹⁵ Methodisch dualisme wil zeggen dat er geen uitspraken gedaan worden over de vraag of geestelijke fenomenen in essentie materieel of immaterieel zijn. Er wordt slechts geconstateerd dat er een verzameling of een klasse fenomenen is die zich anders gedraagt dan de gewone somatische fenomenen. Men formuleert een eigen taal en eigen wetmatigheden. Zie Tilburg, W. van, *Op.cit.*, pp. 138 e.v.

KAMP

LUMINA
TUNO
VIDEMUS
LUMEN

ThUK

ISBN 90-73954-64-9
NUGI 631

9 789073 954649